

MİLLÎ SARAYLAR

SANAT-TARİH-MİMARLIK DERGİSİ 17/2019
NATIONAL PALACES JOURNAL OF ART-HISTORY-ARCHITECTURE

Mimari Açıdan Bir Türk-İslâm Şehri: 'Kazan' (15-16. yy)

Münteha Arabalı Tatar* - Nuran Kara Pilehvarian**

ÖZET

Bir Türk-İslâm şehri olarak İdil-Ural havzasının merkezinde, Sibiryâ ve Orta Asya'ya ulaşım yollarına hâkim bir konumda bulunan Kazan, kısa sürede hem ekonomik çekim alanı hem de bu havzada asırlar boyu süren kültürel etkileşime dayalı rafine bir şehir kültürünün mekânı olmuştur. Kısa sürede özgün bir İslâm mimari sentezi içinde camiler, medreseler ve sarayların inşa edildiği şehir, 1552'deki Rus işgaline kadar bu etkileşim kuşağının merkez şehri olma özelliğini korumuştur. Ruslar Kazan'ı alarak şehri yerle bir etmiş, tarih sahnesinden hanlığı adeta silmek istemişlerdir. Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgal edilmesi gerek doğu gerekse batıda bulunan Türk kavimleri için de bir dönüm noktası olmuştur. Rusya'nın doğuya açılmasının önündeki ilk engel olan Kazan Hanlığı'nın düşmesi, Rusların Karadeniz, Kafkaslar yönünde ilerleyerek Osmanlı Devleti'nin en güçlü düşmanlarından biri haline gelmesine neden olmuştur. O dönemde Kazan Hanlığı'nın düşmesi sonucunda Rus Çarlığı hemen hemen bugünkü Rusya topraklarına ulaşmıştır.

Anahtar kelimeler: Kazan, Tatar, İdil-Ural, Altın Orda, Astrahan, Han Sarayı, Kremlin, Kul Şerif Camisi, Mercani, Süyümbike

ABSTRACT

Kazan as a Turkish-Islamic city, at the centre of Volga-Ural catchment basin and dominant over Siberian and Middle Asian roads has been the home of a refined urban culture as a result of century-long cultural interaction in its area as well as an economic centre of attraction. Before long, mosques, madrasahs and palaces were built creating an Islamic architecture synthesis, making the city centre of this interactional trend until the Russian occupation in 1552. As Russians took control of the city, they brought the city to ground determined to wipe the Khanate off the map. The occupation of Kazan Khanate by the Russians has been a turning point for Turkish peoples both in East and West. As the first obstacle for spreading into east, the fall of Kazan Khanate made the way to Russians advancing towards the Black Sea and Caucasus therefore becoming one of the most powerful enemies of the Ottoman Empire. With the fall of the Kazan Khanate at the time, Russian Tsardom more or less reached the borders of the Russian Federation today.

Keywords: Kazan, Tatar, Volga-Ural, Altın Orda, Astrahan, Han Sarayı, Kremlin, Kul Şerif Camisi, Mercani, Süyümbike

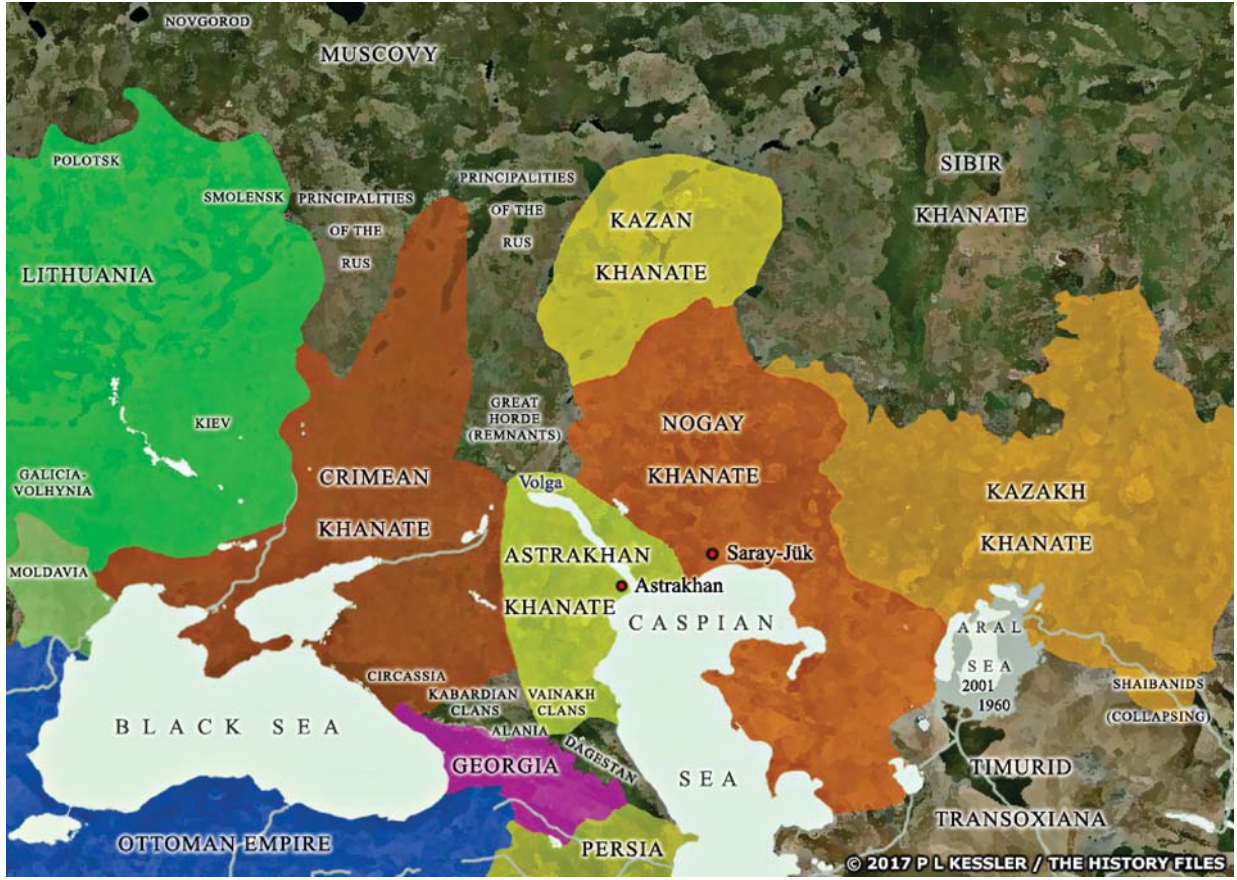
1. Giriş

Kazan tarihi konusunda, özellikle Hanlık dönemi ile ilgili bir araştırma yapılmak istenildiğinde, öncelikle kaynakların kıtlığı ve döneme ait günümüze ulaşan önemli bir kaynak bulunmadığı bilgisine ulaşırlar. Tatar el yazmalarının akıbeti belirsizdir. Kazan üniversitelerinde bulunan arşivler henüz gün yüzüne çıkarılmış değildir. Rusların

Kazan'ı işgali sırasında yapılan yağma ve tahribat, bugün araştırmacıları dönem hakkında daha ziyade ikinci el kaynaklar ve Rus kaynakları aracılığıyla bilgi edinmeye mecbur bırakmıştır. Arkeolojik araştırmalar ile yapısal malzemeler ve yapım teknikleri gibi birçok değerli bilgiye son yıllarda ulaşılmaktadır.

* M.A., Araştırma Görevlisi, Uşak Üniversitesi.

** Prof. Dr., Öğretim Üyesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı.

1 15. yüzyıl Orta Asya haritası

Tatar araştırmacıların restitüsyonları ve Orta Çağ ressamlarının çalışmaları da mimari yapılar hakkında bilgi veren diğer kaynaklardır. Günümüze kadar ulaşmış olan kale duvarları ve kuleleri, Türk-Tatar ve Rus kültür mirası olarak 2000 yılında UNESCO dünya mirası listesine girmiştir. Bu makale özellikle Kazan'ın Hanlık döneminde nasıl bir görünüme sahip olduğunu anlamayı ve arkeolojik araştırmalar ışığında Kazan Kremlin'i¹ bulunan mimari yapıları incelemeyi amaçlamaktadır.

2. Kazan Hanlığı

Kazan Hanlığı, Orta İdil Boyu ile Kama Yanı bölgelerinde varlığını sürdürmüş bir Türk-İslâm devletidir. Hanlık, Altın Orda'nın parçalanmasından sonra İdil Bulgar Devleti'nin topraklarında 15. yüzyılda kurulmuştur.² Hanlığın merkezi Kazan şehridir. Bu bölgenin güneyinde yine bir Türk Hanlığı olan Astrahanlar, kuzeyinde Fin kavimlerinin bulunduğu küçük krallıklar, batısında Moskova Knezliği, doğusunda Nogaylar, güneybatısında Kırım Hanlığı, kuzeydoğusunda ise Sibirler bulunuyordu. (Şekil 1)³

1 Kremlin (Rusça: Кремль), "kale", "hisar", "şato" anlamlarına gelen ve çoğu tarihî Rus kentinin merkezinde bulunan sağlam yapılar bütünü. Bugün Ruslar tarafından yaygın olarak kullanılan "kremlin" sözcüğü Altın Orda Çağı'nın yadigarı olup, Türkçedeki "kirman" kelimesinin tahrif edilmiş halidir. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Kremlin>

2 Akdes Nimet Kurat, *IV - VIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 156.

3 http://www.historyfiles.co.uk/FeaturesFarEast/CentralAsia_MapAD1501.htm

Uluğ Muhammed Han hükümdarlığında Kazan Hanlığı, Moskova Knezliği'ne seferler düzenlemeye başladı. 1439'da yapılan sefer sonucunda Nijni Novgorod şehri ele geçirildi ve Kazan ordusu Moskova sınırına kadar ulaştı.⁴ 1444 yılı sonbaharında Moskova'ya yeni bir sefer düzenlendi ve 7 Temmuz 1445'te ise Kazan kuvvetleriyle Moskova ordusu arasında Suzdal şehri civarındaki meydan savaşında Ruslar mağlup oldular. Büyük Knez Vasili ve kardeşi Mihail esir düştüler.⁵ Devletin gelişiminin tüm hızıyla devam ettiği Uluğ Muhammed Han döneminde Kazan Hanlığı, batıda Sura Nehri havzası, kuzeyde Yukarı Kama Yanı, doğuda Belaya (Ak) Nehri ve Vyatskaya topraklarına kadarki İdil-Ural bölgesinin topraklarını kapsıyordu.⁶

Uluğ Muhammed Han'ın 1445 yılında aniden ölmesi üzerine oğlu Mahmud Han (Mahmutek) tahta geçti. 20 yıl hüküm süren Mahmud Han'ın hâkimiyeti döneminde Kazan ile Moskova arasında ciddi bir çatışma olmadı. Kazan Hanlığı'nda barış ve istikrar hâkim olup ticaret gelişiyor, şehirler zenginleşiyordu. 1462 yılında Mahmud Han'ın ölümü üzerine önce oğlu Halil ve kısa bir süre sonra da 1467 yılında İbrahim Han, Kazan tahtına geçtiler.⁷ İbrahim Han zamanında Kazan'da birbirine zıt iki muhalif grup ortaya çıktı: Kazanlı grup ve Rus yanlısı grup. Bu iç karışıklıkları fırsat bilen Moskova Knezliği de Kazan Hanlığı'na müdahale etti. Ruslar, 1487 yazında Kazan'a girdiler. Kenti yerle bir edip, büyük katliamlar yaptılar. Tahta, eğitimini Moskovada almış olan Muhammed Emin çıkarıldı.⁸ (Şekil 2)⁹

2 Muhammed Emin Han

Kazan'da Uluğ-Muhammed Han soyu 80 yıl hüküm sürdü. 1518-1552 yılları arasında Kırım, Kasım, Sibir ve Astrahan soylarından hanlar davet edildi. Moskova Kazan savaşları döneminde şehir, birçok kez Rus ordusu tarafından kuşatıldı (1467, 1469, 1487, 1505, 1530, 1546, 1551 vs.). Kazan Hanlığı'ndaki taht mücadeleleri 1552 yılına kadar devam etti. Ekim 1552'de IV. İvan'ın ordusu şehre yaklaştı ve yedi haftalık kuşatmadan sonra Kazan ele geçirildi. Şehir neredeyse tamamen yıkılmış, halkı ise öldürülmüş ya da esir alınmıştı.¹⁰ Kazan

4 Kurat, a.g.e., s. 157.

5 Mihail Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009, s. 10.

6 Şamil Fatihoviç Muhammedyerov, "Kazan Hanlığı", *Atlas Tartarica*, çev. İlyas Kemaloğlu, Tataristan Cumhuriyeti Ş. Mercani Tarih Enstitüsü, Tataristan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı, İntergroup, Kazan, Moskova, St. Petersburg, İstanbul 2017, s. 276.

7 Kurat, a.g.e., s. 159-160.

8 Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 12, S. 3-4, Ankara 1954, s. 231.

9 Muhammedyerov, a.g.m., s. 276.

10 Hudyakov, a.g.e., s. 135.

Hanlığının ortadan kalkması ile Ruslar, İdil boyunca güneye inerek önce Hazar'a, daha sonra da Kuzey Kafkasya'ya ulaşıp bugünkü Rusya topraklarını elde ettiler. İç karışıklıklar nedeniyle Kazan Hanlığı'nda 115 yıl içinde 19 defa han değişmiş, 15 han tahta çıkmış, bunlardan bazıları ikişer ve hatta üçer defa tahta çıkmışlardır. Ama aynı süre içerisinde Moskova Knezliği'nde sadece 4 hükümdar tahta çıkmıştır.¹¹

Kazan'ın 1552'de ele geçirilmesinden 1917'deki devrime kadar Rus İmparatorluğu her yıl 100.000 kilometrekare gibi inanılmaz bir oranla büyümüşdür.¹² Korkunç İvan, Kazan ve Astrahan hanlıkları zaferini anıtlıştırmak için Moskova'da, Kızıl Meydan'da yeni bir katedralin yapılmasını emretmiş, St. Basil's olarak bilinen katedral 1560'da, inşaatın başlamasından sadece beş yıl sonra tamamlanmıştır. Katedralin, Rusya'nın 13. yüzyıldan beri egemenliği altında olduğu Türk-Tatar kültüründen kurtuluşunun sembolü olduğu bilinmektedir.¹³

3. Kazan Şehri

Kazan şehrinin kurulduğu alan en erken çağlardan bu yana yerleşim alanı olma özelliğini korumuştur. Önceleri sadece bir "kirman"dan, yani kaleden ibaret olan şehir 15. yüzyılda Hanlığın başkenti olması ile adından söz ettirmiştir.¹⁴ Hanlık döneminden günümüze kısmen kale duvarları haricinde sağlam olarak ulaşabilen mimari eser bulunmamaktadır. Kremlin yapılarıyla alakalı arkeolojik araştırmalar, 1920-1950 yılları arasında İ. N. Borozdin ve N. F. Kalinin öncülüğünde, daha sonra 1970'li yıllarda A. H. Halikov öncülüğünde yürütülmüştür.

11 Kurat, "Kazan Hanlığı", s. 228.

12 Orlando Figes, *Nataşa'nın Dansı - Rusya'nın Kültürel Tarihi*, çev. Figen Dereli, İnkılap Yayınları, İstanbul 2002, s. 438.

13 Gösterişli renkleri, orijinal bezemeleri ve soğan kubbeleriyle St. Basil's, Rusya'nın dönüş yaptığı Bizans geleneklerinin sevinçli bir kutlaması olarak tasarlanmıştı. Ancak Ortodoks geleneğinde bulunmayan özellikleri ve katedralin camiye benzerliği sebebiyle Tatar tarzını yansıttığı ileri sürülmektedir.

14 Serkan Acar, *Kasım Hanlığı (1445-1681)*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir 2007, s. 16.

1994 yılında Kazan Devlet Üniversitesi ve Tarih Enstitüsü öncülüğünde Devlet Mimarlık ve Sanat Tarihi Müzesi, Kazan Kremlin'i'nde büyük ölçekli arkeolojik çalışmalara başlamıştır.¹⁵ 1994-2005 yılları arasında kremlin ve tarihi şehirde 60'ın üzerinde, 20 bin m²'ye yayılan kazı çalışması yürütülmüştür.¹⁶ Bu çalışmalar kremlinde 5 arkeolojik katmanın var olduğunu ortaya koymuştur. Bu katmanlardan Kazan Hanlığı dönemi ile bağlantılı olan III. katman, II. (Rus dönemi) ve IV. (Altın orda dönemi) katmanlardan kolayca ayrılmaktadır.¹⁷

Çalışmalar göstermiştir ki; Altın Orda dönemi sonrasında Kazan Hanlığı'nın kurulması ile beraber nüfus artmış, topraklar genişlemiştir. Şehrin kalesi, uzunluğuna 400 metre genişlemiş; yüzölçümü 10 hektara ulaşmıştır. Kalenin içinde kule/minare ve cami olması muhtemel birkaç beyaz taş yapının harabeleri bulunmuştur.¹⁸ Şehirde arkeolojik araştırmalar sonucunda deri üretimi, bakır dökümhanesi, nalbantlık, marangozluk, kuyumculuk, çömlekçilik gibi zanaatların kalıntıları bulunmuştur. Dericilik üzerine kurulu üretim tesisinin varlığından söz etmek mümkündür.¹⁹ Kremlin'in yıkılan kuzeydoğu kulesi bölgesinde bakır eritme tesisleri görülmüştür.²⁰ Kalenin doğu ve güneydoğusunda, surların dışında banliyölerin varlığı bilinmektedir. Kayıt defterlerinde "Eski kent" olarak anılan Bogoroditskiy Manastırı bölgesinde bulunan sanayi banliyösünün varlığı da bilinmektedir.²¹ (Şekil 3)²²

15 Çalışmaları F. Ş. Huzin yürütmüştür.

16 Sitdikov - Huzin, "Nekotoriye İtogi Arheologicheskogo İzucheniya Kremlya Hanskoi Kazani (po materialom raskopok 1994-2005)", *Rossiyskoe Arkheologiya*, No. 1, s. 99.

17 Sitdikov - Huzin, a.g.m., s. 99.

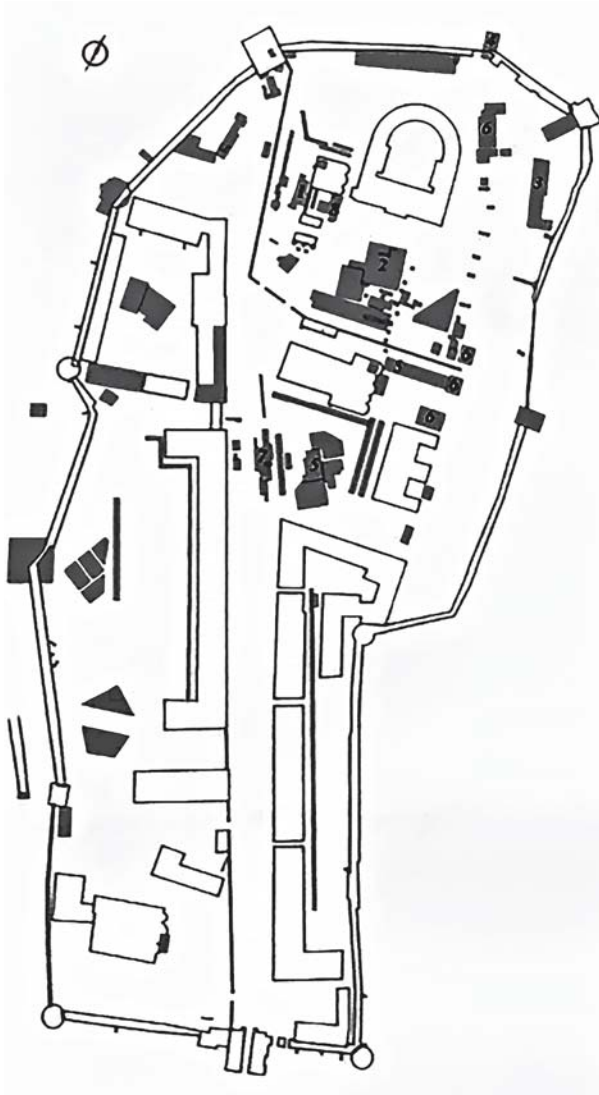
18 İskender Lerunoviç İzmaylov - Sergey Gregoriyeviç Klyaştorniy - Fayaz Şaripoviç Huzin - Ayrat Gabitoviç Sitdikov, "Altın Orda Döneminde Kazan", *Atlas Tartarica*, çev. İlyas Kemalöglü, Tataristan Cumhuriyeti Ş. Mercani Tarih Enstitüsü, Tataristan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı, İntergroup, Kazan, Moskova, St. Petersburg, İstanbul 2017, s. 228-229.

19 İzmaylov - Klyaştorniy - Huzin - Sitdikov, a.g.m., s. 228.

20 İzmaylov - Klyaştorniy - Huzin - Sitdikov, a.g.m., s. 228.

21 İzmaylov - Klyaştorniy - Huzin - Sitdikov, a.g.m., s. 228.

22 Sitdikov - Huzin, a.g.m., s. 99.

3 Kazı çalışmaları ile Kazan Kremlini planı

- 1- Han mezarı (kazı IV, 1977),
- 2- Han Sarayı (kazı XLVIII, 2001),
- 3- Deri imalathanesi (kazı XIII, 1997-2000),
- 4- Kuzey taş kule (kazı XXXV, 2000),
- 5- XVI. yüzyılın ilk yarısı tarihli taş yapı,
- XI. yüzyıl tarihli duvar (kazı II ve III, 1994-1997),
- 6- XII-XVI. yüzyıl taş duvar (kazı V, X, XIV, XVIII, XIX, XXXIII, 1995-2000),
- 7- XI-XII. yüzyıl güçlendirme ve geçiş kapısı (kazı XX, 1999-2000),
- 8- Han Camisi, XVI. yüzyıl (kazı XII, 2002)

Sanayi üretimi Altın Orda döneminde muhtemelen şehrin korunaklı kısmında da mevcuttu. Şehrin müstahkem kısmında yer alan 13. yüzyılın ikinci yarısına ait konut ve dükkânlar merkezî cadde

boyunca yer alıyordu.²³ Kazan Kremlini'nin "Altın Orda katmanında" mavi, firuze ve lacivert renklerdeki cephe kaplama levha parçaları bulunmaktadır. Bunlar, taş binaların dış polikrom kaplamalarıdır.

Bu tür yapılar birçok Altın Orda şehrinde vardı.²⁴ Muhtemelen benzer cepheler Kazan'da da inşa edilmiştir. 15-16. yüzyıllarda ise Kazan şehri, günümüz Kremlin tepesi ile Fedorovskiye tepeciği topraklarının neredeyse tamamını kaplıyordu. Hanlığın başkenti olan Kazan, güçlü bir kale ve İdil ile Ural'ın büyük ekonomik, dinî, siyasi ve ticari merkezi haline geldi. 15. yüzyılda nüfusu, 30.000-40.000 kişiydi.²⁵ Kazan Hanlığı topraklarında 700'den fazla yerleşim yeri mevcuttu. Şehrin etrafında banliyöler ve köyler vardı. Bunlardan gemi inşaatçıları ile dülgelerin banliyösü olan Beşbaltada, Kazanka Nehri'nin ağzında Kazanlıların askerî ve ticari gemilerinin limanı bulunuyordu.

Şehrin güneyinde, tepelerle kaplı bölgede (şimdiki Kalinin Sokağı) Ermeni mahallesi ve özel mezarlığı (mezar taşları 14-16. yüzyıllara aittir) bulunuyordu.²⁶ Kazan'ın etrafında beylerle mirzaların²⁷ sarayları da vardı. Geç tarihli kaynaklara göre Orta Kaban Gölü yakınlarında Kazan hanlarının konakları ve Süyümbike'nin bahçeleri bulunuyordu.²⁸ Yapıların çoğunluğunu ahşap evler oluşturmaktaydı. Bölgenin verimli ormanlarla çevrili oluşu, ahşap işçiliğinde yüksek teknolojilere ulaşmaya imkân tanımıştır.²⁹ (Şekil 4)³⁰

Bazı önemli yapıların da taş yerine ahşaptan inşa edildiği kaynaklarda belirtilmiştir.³¹

23 İzmaylov - Klyaştorniy - Huzin - Sitdikov, a.g.m., s. 228.

24 İzmaylov - Klyaştorniy - Huzin - Sitdikov, a.g.m., s. 228.

25 Muhammedyerov, a.g.m., s. 277.

26 İzmaylov - Klyaştorniy - Huzin - Sitdikov, a.g.m., s. 228.

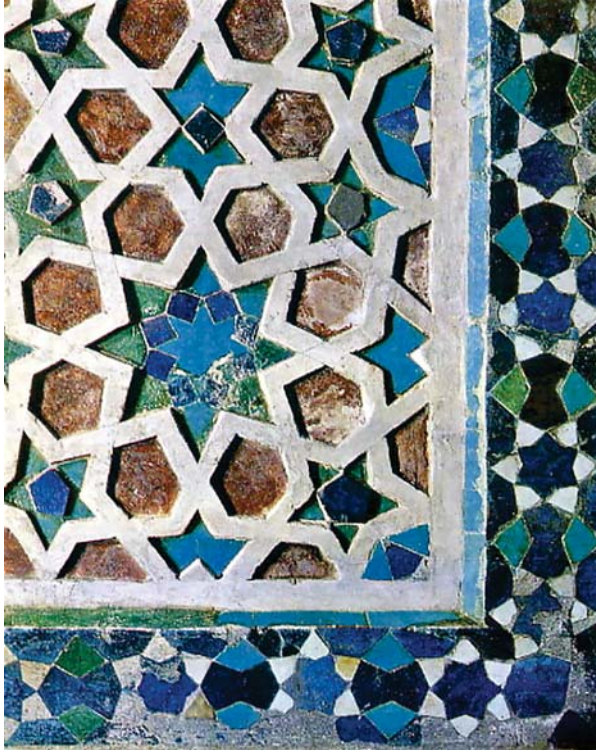
27 Bazı Türk topluluklarında (çoğunlukla Nogaylarda) ve İran'da kullanılan bir soyluluk sanı.

28 İzmaylov - Huzin - Sitdikov, "Hanlığın Başkenti Kazan (1438-1552)", *Atlas Tartarica*, çev. İlyas Kemalöğlu, Tataristan Cumhuriyeti Ş. Mercani Tarih Enstitüsü, Tataristan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı, İntergroup, Kazan, Moskova, St. Petersburg, İstanbul 2017, s. 299.

29 Niyaz Halit, "Arhitektura Kazanskogo Hanstva", *İstoriya Tatars Drevneyşih Vremen*, c. IV, s. 604-614, Ruhiyat Yayınları, Kazan 2014, s. 605.

30 <http://www.gorodamira.biz/goroda/241-stolicy-zolotoj-ordy.html>

31 Halit, a.g.m., s. 605.

4 Kaplama detayı, Altın Orda Devleti

Şehrin silüetinde ahşap kuleler, külahlar, çok renkli mozaik taşlar, alçı süslemeler ve işlemeli cephe elemanları dikkati çekmekteydi.³² Şehir, Kazan Hanlığı ve bütün İdil boyunun önemli siyasi, ekonomik ve dinî merkeziydi.

Kazan Kremlininde bulunan önemli yapıları; Kremlin surları ve kuleleri, Han Sarayı, Han Mescidi, Nur Ali Camii, Kul Şerif Camisi, Han Türbesi olarak sıralayabiliriz. 1552 yılında kalenin karşı tarafında bulunan Knez Kurbskiy, Kazan'ın kuzey tarafındaki manzaradan şöyle bahsetmektedir: “Kazan Nehri tarafından bakıldığında, dağ o kadar yüksekti ki, göz bu dağı zor görüyordu. Bu dağın üzerine kale kurulmuştur. Buradaki taştan yapılan han sarayları, camileri ve camilerin minareleri çok yüksekti. Bu camilerin etrafında Tatarların vefat eden hanları defnediliyordu. Bu camilerin sayısını beş olarak anımsıyorum...”³³

32 Halit, a.g.m., s. 605.

33 Hudyakov, a.g.e., s. 252.

Kazan Nehri'nden bakılınca görülen beş caminin hepsi Kremlinde miydi, bilemiyoruz. N. Halit'e göre, “Bugünkü Kazan Kremlinini mevcut planıyla konum ve yapılanma açılarından Türk-Tatar dönemi kremlininin bir tekrarıdır.”³⁴ Neredeyse değişmemiş biçimde Rus Kremlinini'nin temeli haline gelen sağlam Kazan Kremlinini'nin tahkimat planı tamamen korunmuş, sadece ahşap duvarları tuğla ile değiştirilmiş ve kulelerin bir kısmı yeniden düzenlenmiştir.³⁵ (Şekil 5)³⁶

Bugün kalenin toplam 13 kulesi bulunmaktadır. Hanlık döneminde ise bu kulelerin sayısının 10 olduğu tahmin edilmektedir. Bu kapıların isimleri, *Tsarstvennaya Kniga (Çarlık Kitabı)*'da 1552 senesindeki Kazan Savaşı'nın anlatıldığı kısımda geçmektedir. Bu kapılar şunlardır: Arça kapısı, Atalık kapısı, Yelabuga kapısı, Zboylev kapısı, Nur Ali kapısı, Kabak kapısı, Kırım kapısı, Nogay kapısı, Tümen kapısı, Han kapısı.³⁷

2000'li yıllarda yenileme çalışmalarıyla beraber farklı Orta Çağ duvar bölümleri üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Çalışmalarda Güney kapısının köprü bağlantılarıyla inşa edilmiş olduğu görülmüştür. Kapı girişinin genişliği 6 m'dir.³⁸ Bugün Süyümbike Kulesi/Minaresi'nin bulunduğu kısımda ise ikinci bir taş geçiş kapısı olduğu tespit edilmiştir. Daha önceki araştırmalarda tepedeki kalenin güçlendirmelerinin ahşap olduğu iddia edilmişse de, Kuzey kule kalıntıları ve bugünkü kale duvarlarının kesiştiği bölgede yapılan arkeolojik araştırmalar farklı sonuçlar ortaya çıkarmıştır.³⁹ 16. yüzyılda inşa edilen ve 19. yüzyılda yıkılmış olan Kuzey kulesinin 18-19. yüzyıllara ait belgelerde yuvarlak biçimli ve Rus dönemine ait olduğu belirtilmiştir.⁴⁰

34 Halit, a.g.m., s. 607.

35 Huzin - Sitdikov, “O lokalizatsii v Kazanskoy Kreposti istoričeskoy meçeti Kul Şarifa”, *Gasırlar Avazı* 2005/2, 2005, s. 14.

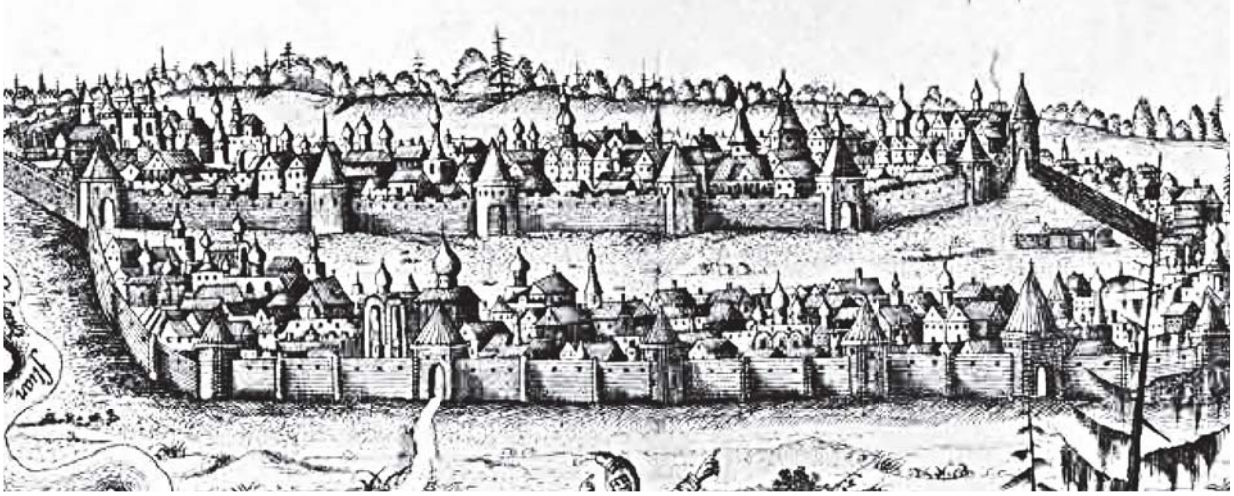
36 http://real-kremlin.ru/no_saved

37 Hudyakov, a.g.e., s. 240.

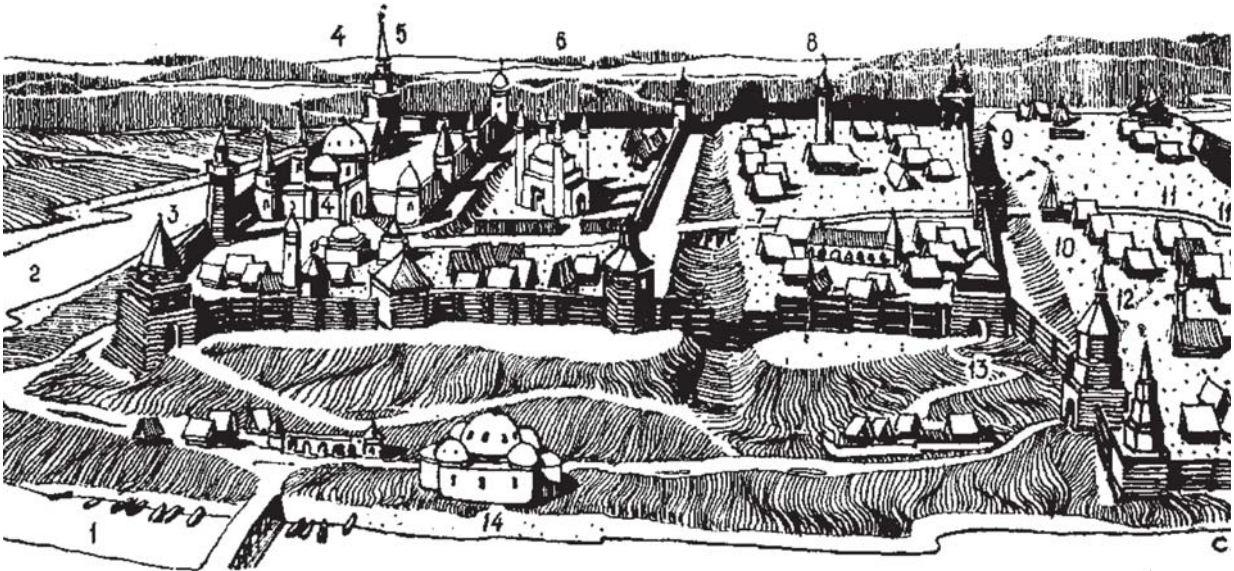
38 http://real-kremlin.ru/no_saved

39 Sitdikov, “Kazanskiy Kreml İzucheniyeye i Sohraneniye Krepostnih Sten i Bashen., Kazanskaya Nauka”, *İstoricheskiye Nauki i Arheologiya*, No. 7, 2013, s. 35.

40 Sitdikov, a.g.m., s. 35.

5 Kazan Kremlini, 16. yüzyılın ilk yarısı. A. Olearı tarafından yayınlanmıştır.

6 16. yüzyılın ilk yarısı, Kazan Kremlini, N. F. Kalinin restitüsyonu

1- Bulak, 2- Kazanka, 3- Nur Ali kapısı, 4- Han Sarayı, 5- Kuzeydoğu kapısı, 6- Merkez Camii, 7- Tezitskiy geçidi, 8- Mezarlık, 9- Büyük çıkış kapısı, 10- Hendek, 11- Köy, 12- Atalık kapısı, 13- Tümen kapısı, 14- Dairov Hamamı

Kalıntılar 250 m²lik alanda⁴¹ açılmış ve 13 m çapındaki kulenin içinde daha erken döneme ait olduğu kesin olan başka bir kule bulunmuştur.⁴² Kule 400 cm yüksekliğinde (kuzey cephe) yaklaşık kare planlı olarak kremlin duvarıyla birleşmektedir. Batı, doğu ve kuzey taraflarında dörtgen nişler

bulunmaktadır.⁴³ Duvar ve kule, yekpare örülü olarak görülmüştür. Kuzey kuleye bağlanan, 250-300 cm genişliğindeki taş duvarın Rus dönemine ait kısmında, duvarın sökülüp yeniden inşa edildiği bölüm ortaya çıkmıştır.⁴⁴ (Şekil 6)⁴⁵

41 Kazı XXXV, F. Ş. Huzin, A.M. Gubeydullin.

42 Sitdikov - Huzin, a.g.m., s. 100.

43 Sitdikov - Huzin, a.g.m., s. 102.

44 Sitdikov - Huzin, a.g.m., s. 36.

45 <https://mestoprozhivaniya.ru/o-kazani/>

7 Kazan Kremlini, 15. yüzyılın ilk yarısı,
A. Halikov ve C. Aydarov restitüsü, F. Halikov resmi

Kalenin iç kısmında 88 m²lik alanda yürütülen kazı çalışmalarında alt sıra kalker bloklardan oluşan duvarlar hanlık dönemiyle ilişkilendirilmelidir.⁴⁶ Görülmüştür ki, Han Sarayı kompleksinin doğu kısmı duvarları Moğol döneminden de önce taş duvarlarla güçlendirilmiş, Altın Orda döneminde ve Kazan Hanlığı döneminde bu şekliyle kullanılmıştır.⁴⁷ Sonuç olarak Hanlık döneminde Kuzey kale duvarlarının sanıldığı gibi ahşap değil, taş olduğu ortaya çıkmıştır. (Şekil 7)⁴⁸

Yelabuga kapısı ile Nur Ali kapısı arasındaki çeşme yakınlarında yer alan ve Kazan Nehri'ne kadar çıkan gizli bir yeraltı koridoru bulunmaktadır. Bu koridor Han Sarayı dairesinden başlıyordu. Konuyla ilgili Zagoskin'in yorumu şöyledir:

“Eğer biz bugünkü Kremlin'deki Süyümbike Minaresi ve Taynitskiy kapısından (Eski Nur Ali kapısı) Kazan şehrine doğru çıkar ve nehrin sahiline kadar inip nehrin akıntısı boyunca 20-30 metrelik bir mesafeyi yürürsek, karşımıza gizli çeşme çıkacaktır. Bu, Kazan kalesinin tarihî çeşmesidir. 1552 savaşında muhasara altında olan Kazanlılar gizli yeraltı koridorundan bu çeşmeye su almaya çıkıyorlardı. O dönemde kaleden kaçarak adamlarıyla beraber Ruslara iltica eden Kamay Mirza, Knez Vasili'ye bu gizli yoldan ve

çeşmeden bahsetmiş ve Ruslar, Tatarları bu çeşmenin sularından mahrum etmek için o gizli yolu barutla tahrip etmiştir.”

Bu olaydan *Çarlık Kitabı*'nda bahsedilmektedir.⁴⁹

1926 yılında şiddetli yağmur ile Taynitskiy Kulesi'ne yakın alanda oluşan göçük sonucunda çeşitli araştırmalar yapılmış, tuğla örülü ve yeraltı koridoruna bağlanan 4 bölüm olduğu tespit edilmiştir. “Taynitskiy”, Rus dilinde gizli anlamına gelmektedir ve bu kuleye Taynitskiy isminin verilmesinin sebebinin bu gizli yeraltı yolu olduğu düşünülmektedir. (Şekil 8)⁵⁰

3. a. Kazan Arkı (Han Sarayı Kompleksi)

Şehrin merkezî kısmı, aynı zamanda Han Sarayı'nın bulunduğu bölgedir. Çevresi beyaz taştan duvarla çevrili olan Han Sarayı Kompleksi, şimdiki Kremlin'in neredeyse yarısını kaplıyordu.⁵¹ Saray, güney ve doğudan Tezitskiy Deresi'nin kenarından geçen istihkâmlarla sınırlıydı. Kompleks, fonksiyonel olarak 4 bölümden oluşuyordu: 1- Yönetim bloğu (Divan), 2- Yaşam bloğu (Han Sarayı, misafir evi, bahçe), 3- Hizmet bloğu (Mutfak, hamam, kiler, ahır, çeşitli imalathaneler), 4- Dinî yapı (Han Camisi, imam evi).

Kompleksin ana girişi, İstanbul Topkapı Sarayı'na benzer iki kuleli bir kapı ile korunurdu. Bu kapıyla ilgili Orta Çağ resimleri bulunmaktadır.⁵² (Şekil 12) N. Halit bu kompleksi mimari üslubu, inşaat tekniği ve kültürel kimliğiyle, yapımı 15. yüzyıla dayanan Bakü'deki Şirvanşah Sarayı'na benzetmektedir.⁵³ Yapımında kullanılan bezemelerin Kırım-Kazan Tatar yapılarında kullanılanlara neredeyse en yakın bezemeler olduğunu, Volga Kama, Güney Kafkaslar ve Karadeniz kıyılarında 15-16. yüzyıllarda hâkim olan mimari ilkelerle

49 Hudyakov, a.g.e., s. 251.

50 F. H. Valeyev - G. F. Valeyeva-Suleymanova, *Drevneye İskustva Tatarii*, Kazan 1987, s.155.

51 İzmaylov - Huzin - Sitdikov, a.g.m., s. 298.

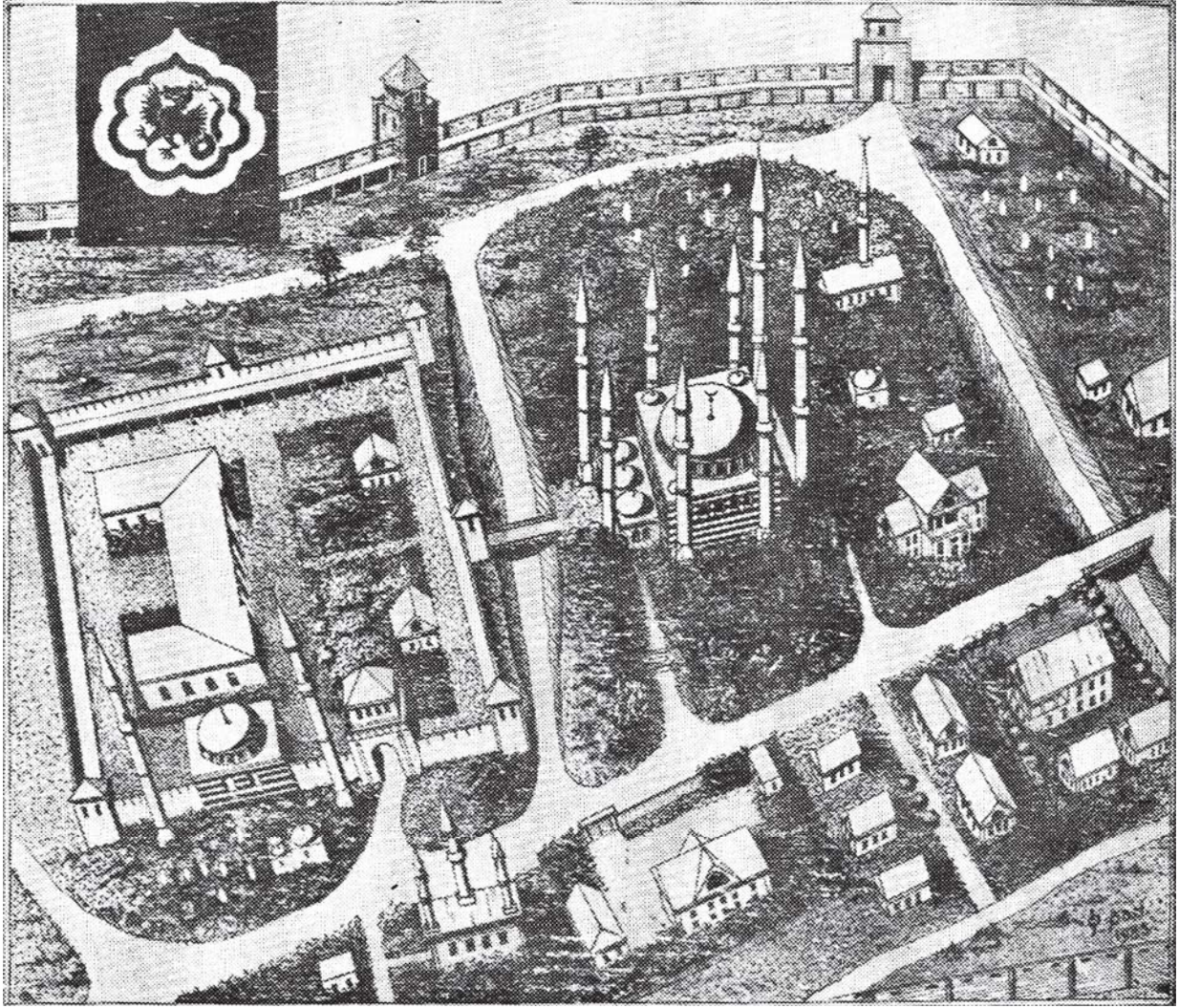
52 Halit, a.g.m., s. 604.

53 Halit, a.g.m., s. 609.

46 Sitdikov - Huzin, a.g.m., s. 101.

47 Sitdikov - Huzin, a.g.m., s. 102.

48 <https://realnoevremya.ru/articles/72985-dogovornye-otnosheniya-mezhdu-kazanskim-hanstvom-i-moskvoy>

8 16. yüzyılın ilk yarısı, arkeolojik veriler ışığında panoramik Kazan Kremlini, F. H. Valeyeva restitüsyonu

aynı dili konuşmakta olduğunu belirtmektedir.⁵⁴ Kazan Arki birkaç taş ve ağaç binadan oluşmaktaydı. Her bina birbiriyle bağlantılı ve ayrı duvarlarla çevriliydi.⁵⁵ 2000 yılındaki arkeolojik çalışmalarda Kremlin'in kuzeydoğu kısmında (günümüz Devlet Başkanlığı Sarayı'nın bulunduğu alanda) müstahkem Han Sarayı'nın kalıntıları ile beyaz taştan yapılan Nur Ali Camisi'nin kalıntılarına ulaşılmıştır.⁵⁶ N. Halit, Nur Ali Camisi'nin

taş ve dikdörtgen içine oturan sekizgen planlı bir yapı, kubbesinin ise sivri veya yuvarlak olduğu görüşündedir.⁵⁷ (Şekil 9)⁵⁸

3. a. a. Han Sarayı

Han Sarayı'nın taş ve oldukça ihtişamlı olduğu bilinmektedir. Taş yapının alt kısmındaki kalıntılar (18x20 m), günümüzde temel seviyesinde muhafaza edilmiştir. (Şekil 9) Temelin altında kazılmış çukurda

54 Halit, a.g.m., s. 607.

55 F. H. Valeyev - G. F. Valeyeva-Suleymanova, a.g.e., s. 132.

56 İzmaylov, Huzin, Sitdikov, a.g.m., s. 298.

57 Halit, a.g.m., s. 611.

58 <http://totalgid.com/kazan/razvlecheniya/id377423/>

9 Nur Ali Camisi maketi, İslâm Kültürü Müzesi, Kazan Kremli

10 Kazan Arki, N. Halit restitüsyon çalışması

15-20 cm çapında, 50 cm aralıklarla dizilmiş ahşap kazıklara rastlanmıştır. Temelin kendisi oldukça büyük ve kireç harcı ile birbirine iyice bağlanmış taş bloklardan oluşur. Birbiriyle kesişen duvarlar, bodrumu 4 odaya ayırır. Son oda 2 bölümden oluşur.⁵⁹ N. Halit, Han Sarayı'na benzer yapıları Doğubayazıt'taki İshakpaşa Sarayı ve Bahçesaray'daki Han Sarayı olarak sıralamaktadır.⁶⁰ (Şekil 10)⁶¹

59 Sitdikov - Huzin, a.g.m., s. 102.

60 Halit, a.g.m., s. 607.

61 Halit, a.g.m., s. 608.

11 XLVIII kazısı ile ulaşılan Han Sarayı temeli

Emlak kayıtları (1566), Han Sarayı'ndan şöyle bahsediyor: “Han Sarayı'nın avlusuna şimdi (Kazan'ın alınmasından 14 yıl sonra) kilise yapılmıştır. Saray kalıntılarından ise iki taş bina ve 4 sajen⁶² genişlikte ağaç bir bina kalmıştır. Han Sarayı duvarları haricinde de iki taş bina bulunmaktadır.”⁶³ (Şekil 11)⁶⁴

Aynı kitabın başka bir kısmında küçük saraydan ve saray karşısındaki taş binadan bahsedilmektedir, ancak yapıyla ilgili “işlevi, sarayla bağlantıları hakkında bilgimiz yok” şeklinde bir ifade bulunmaktadır.⁶⁵ Ruslar, Kazan'ı aldıklarında sarayı talan ettikten sonra, cephanelik olarak kullanmışlardır. K. Milko- viç, *İstorografiçeskiye Opisaniye o Kazanskoy Guberniyi* adlı eserinde, 1804 yılında Han Sarayı'nın kalıntılarının mevcut olduğundan bahsetmektedir.⁶⁶ Yine 1815 yılında Kazan'da çıkarılan *Kazanskie İzvestiya* gazetesinde 15 sene öncesinde yıkılan Süyümbike Sarayı'ndan bahsedilmektedir.⁶⁷ Karl Fuks da 1807 yılında kaledeki son Han Sarayı kalıntılarının yıkıldığını ve böylece Türk-Tatar mimarisi örneği kalmadığını yazmıştır.⁶⁸ Bütün bunlardan Han Sarayı'nın 19. yüzyıla kadar varlığını sürdürdüğü ve bu tarihlerde yıkıldığı anlaşılmaktadır. (Şekil 12)⁶⁹

62 2.13 m'ye tekabül eden eski Rus ölçü birimi.

63 Hudyakov, a.g.e., s. 252.

64 Sitdikov - Huzin, a.g.m., s. 102.

65 Hudyakov, a.g.e., s. 252.

66 Hudyakov, a.g.e., s. 248.

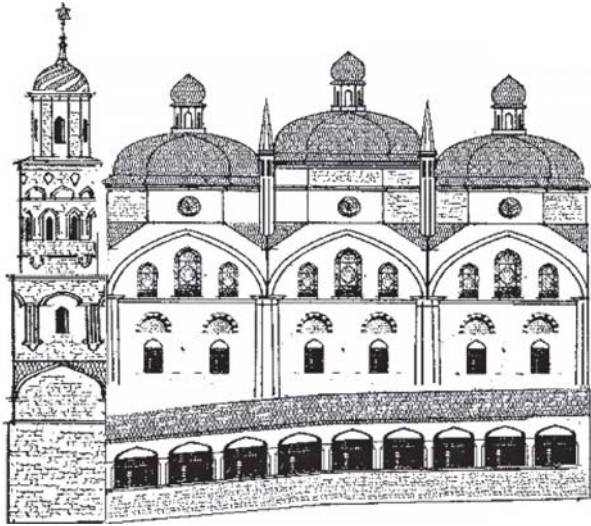
67 Hudyakov, a.g.e., s. 248.

68 Hudyakov, a.g.e., s. 255.

69 <https://history.wikireading.ru/139742>

12 Kazan'ın Korkunç İvan tarafından kuşatılması,
Rus toplarıyla şehrin vuruluşu

13 Han Sarayı, XV-XVII. yüzyıllar, rekonstrüksiyon
(Resim: N. Hazi Ahmetov)

Güney ve güneybatı taraflarından Han Sarayı'na geniş bir yerleşim yeri komşuydu. Arkeolojik kazılara göre bu yerleşim yeri güneyden günümüzde adı Lobaçevskiy olan sokakla, doğudan Bannoe,

Çenoe, Poganoe gölleri ile komşuydu. Daha XV. yüzyılın ortasında saraya bitişik olan yerleşim yeri, duvar ve hendeklerle çeviriliydi. Bu duvarlar birçok kez yeniden yapılmış ve yenilenmiştir. İstihkâmlar, 3 m derinliğindeki hendeklerle 15-20 m genişliğinde ve 3-4 m yüksekliğinde surdan oluşuyordu.⁷⁰ (Şekil 13)⁷¹

3. a. b. Han Mescidi

Komplekse ait bir başka önemli Hanlık dönemi eseri de Süyümbike Minaresi'nin kuzey ve doğusunda yapılan kazı çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır.⁷² Yapı dıştan dışa 30 m x 15 m ölçülerinde beyaz taş ve tuğla kullanılarak inşa edilmiş iki bölümden oluşmaktadır ve oldukça deforme olmuş kalıntıların kibleye yönelmiş olması nedeniyle yapının Han Mescidi'ne ait olduğu sonucuna varılmıştır. Konum olarak da dönemin belgelerindeki verilerle tam olarak örtüşmektedir.⁷³

Daha sonra yapının minaresinin kare temelinde ulaşılmıştır. Çalışmayı yürüten Huzin ve Sitdikov, minarenin silindirik gövdeli ve konik külahlı olduğunu ileri sürmektedir.⁷⁴ Knez Kurbskiy, Rus saldırıları sırasında bin kadar kadının ve hanın yakınlarının buraya sığındığından bahsetmektedir. Bu bilgidен hareketle yapının oldukça büyük olduğu varsayılmaktadır.⁷⁵ (Şekil 14)⁷⁶

17. yüzyılda Kazan'ı ziyaret etmiş Alman gezgin Adam Oleary, içerisinde gravürlerin de yer aldığı kitabında Kazan ile ilgili çalışmalarını yayınlamıştır. Kazan'ın batıdan görünüşünü resimleyen Oleary, kitabında aynı açıdan çizilmiş fakat detaysal olarak farklılıklar içeren gravürler yayınlamıştır. Oleary'nin kitabına eklediği "Kazan" gravürlerinde, kendi çizdiği 17. yüzyılın ikinci yarısına ait eseri, (bilinmeyen bir sanatçı tarafından yapılmış)

70 İzmaylov - Huzin - Sitdikov, a.g.m., s. 298.

71 İzmaylov - Huzin - Sitdikov, a.g.m., s. 298.

72 Kazı XLI, 116 m², R. F. Şarifullin.

73 Sitdikov - Huzin, a.g.m., s. 102.

74 Sitdikov - Huzin, a.g.m., s. 102.

75 Hudyakov, a.g.e., s. 252.

76 http://real-kremlin.ru/no_saved

14 Orta Çağ resimlerinde Han Camisi. Kazan, 16. yüzyılın birinci yarısından bir fragment. Yayınlayan: A. Oleary.

16. yüzyılın ilk yarısına ait başka bir eserle karşılaştırılmış olduğu düşünülmektedir.⁷⁷ Sanatçısı bilinmeyen bu baskı, Berlin Devlet Kütüphanesi'nde tutulmaktadır. Gravür, Kazan Kalesi'nin ayrıntılı bir görüntüsünü betimlemektedir. 1550 yılında Kazan'a yapılan başarısız Rus harekâtı sırasında Korkunç İvan birliklerine eşlik eden yabancı bir tahkimat uzmanı tarafından çizilmiş olabileceği düşünülmektedir.⁷⁸ Bu gravür her ne kadar şüpheli bulunsa da Kazan Kremlin yapılarıyla alakalı olarak ipuçları veren az sayıda kaynaktan biri olarak gösterilmektedir. Eserde sivri külahların üzerindeki soğan detaylar, Han Sarayı'nın kubbeleri, çatısında minareli camiler, kemerli penceleler oldukça dikkat çekicidir.

Yine bu gravürde çatısının üzerinde minareli camiler görülebilmektedir. Oleary'nin çiziminde Han Sarayı'nın yanında Han Camisi de kale içinde büyüklüğüyle öne çıkan ahşap kırma çatılı bir yapı olarak gösterilmiştir. İlk olarak A. Halikov öncülüğünde 1977'de, daha sonra 2004-2005 yıllarında F. Huzin önderliğinde yapılan arkeolojik kazılarda Süyümbike Kulesi'nin bulunduğu yerde anıt

77 <https://journals.ru/attach/381/38088/202225.jpg>

78 <http://history-kazan.ru/aktualnaya-tema/yubilej/15177-kazan-xvi-vek-sviditelstvo-adama-oleariya> 3 Aralık 2019

15 Hanların kabirleri

mezarlara rastlanmış, bulunan kemik kalıntılarının ayrıntılı antropolojik incelenmesi yapılmış, farklı kaynaklardaki bilgilerin karşılaştırılması neticesinde birinci kabrin Mahmud Han'a (ö. 1462), ikinci kabrin Muhammed Emin'e (ö. 1518) ait olduğu tespit edilmiştir. Bunların hepsi dikdörtgen şeklinde olup beyaz taştan yapılmıştır. Bu yapıların içerisinde zengin bezeklerle süslü, oymalı, alçılı mezar taşları bulunmuştur. Arkeolojik araştırmalar sonucunda bunların altında iç içe geçen iki Müslüman kabri bulunmuştur.⁷⁹ (Şekil 15)⁸⁰

3. b. Kul Şerif Camisi

Kremlin sınırları içinde bir diğer kıymetli eser ise Kul Şerif Camisi'dir. Mercani, Kul Şerif Camisi'nin sekiz tane oldukça yüksek minaresi olduğundan, caminin yanında ise büyük bir medresenin varlığından bahsetmektedir. Kazan'ın istila edildiği gün Kul Şerif Camisi önünde çok ciddi bir mücadele yaşanmıştır. Knez Kurbskiy şöyle anlatıyor: "*En son şiddetli müdafaa Kul Şerif Camii önünde oldu. Burada medrese öğrencileri, imamlar, hocalar ve Kul Şerif, Rus askerlerine karşı hücumla geçtiler ve oldukça kanlı bir çatışma yaşandı. Son din adamı da ölüncüye kadar mücadele ettiler.*"⁸¹(Şekil 16)⁸²

79 Sitdikov - Huzin - İzmaylov, a.g.m., s. 298.

80 <https://realnoevremya.ru/articles/34255>

81 Hudyakov, a.g.e., s. 253.

82 <https://realnoevremya.ru/articles/32425>

16 Kul Şerif Camisi ve Medresi üç boyutlu restitüsyonu, Niyaz Halit

1997 yılında yapılan arkeolojik kazılar ile caminin temeli olduğu düşünülen yapıya Blagoveşenski Kilisesi'nin bahçesinde ulaşılmıştır. Kazan'ın alınmasından sonra piskopos evi olarak kullanılan taş yapı, 1829 yılında yangın geçirmiştir.⁸³ Korunan arşiv planları, bu taş ve ahşap yapı hakkında genel bir fikir sahibi olmaya imkân vermektedir. Korunan Orta Çağ bölümünde 3 fonksiyonel grup olduğunu söyleyebiliriz: cami, medrese ve ev (Kul Şerif'in evi).

N. Halit'e göre cami, merkezî kubbeli, kare planlı, taş, kubbe ile örtülü olarak klasik Osmanlı camisi

özelliklerine sahiptir. Camiye eklenen 2 bölüm, giriş kısmı ve batı cephesine çıkan merdiven bölümüdür. 2 katlı giriş bölümü simetrik olarak ortadan iki odaya ayrılmıştır. Plan doğu-batı yönünde genişler. Cami, batı yönünde ek medrese inşası ile genişletilmiştir. Bu sayede meydana bakan cephe de yapıya daha büyük bir görünüm kazandırmıştır.⁸⁴

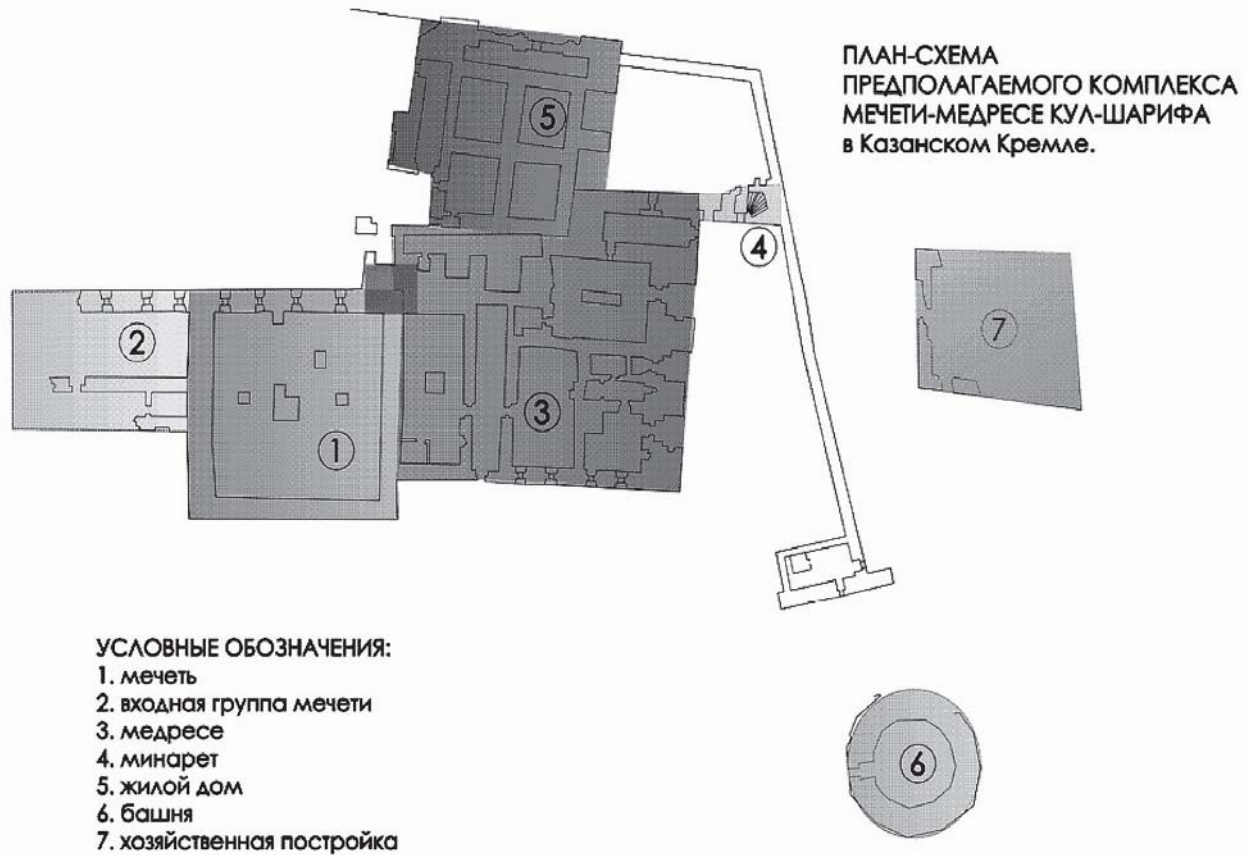
Aydarov'a göre ise cami 9 minareli, 2 katlı bir yapıydı ve 1487-1519 yılları arasında, 1504 yılından itibaren Moskova'da birçok binanın yapımını üstlenen İtalyan ustalar tarafından inşa edilmişti.⁸⁵ (Şekil 17)⁸⁶

83 Halit, "K rekonstruksii Srednovekovoi Mecheti-medrese Kul-Sharifa v Kazanskom Kreml'e", *İzvestiya KGASU*, No. 4 (18), 2011, s. 68.

84 Halit, a.g.m., s. 610.

85 Huzin - Sitdikov, a.g.m., s. 15-17.

86 Halit, a.g.m., s. 610.

17 Kazan Kremlini'nde Kul Şerif Camisi ve Medresesi Plan Şeması
1- Cami, 2- Giriş Grubu, 3- Medrese, 4- Minare, 5- Ev, 6- Kule, 7- Müştemilat

3. c. Süyümbike Minaresi

Han Camisi'nin güneybatısında 18. yüzyılda yapıldığı düşünülen⁸⁷ Süyümbike⁸⁸ Kulesi/Minaresi

87 Süyümbike adıyla Kazan Kremlin Kulesi hakkında farklı efsaneler, rivayetler vardır. Bu çerçevede çok sayıda bilimsel makale yazılmış olup, kulenin yaşı konusunda bilim adamları fikir ayrılığına düşmüştür. Bazıları Süyümbike Kulesi'nin Tatar kökenli olduğu fikrindedir. M. S. Ribushkin, M. G. Hud-yakov (1894-1936) ve seçkin Tatar tarihçi / eğitimci Kayum Nasrı gibi bir kısım önde gelen bilim adamları ise minarenin gerçek haliyle 17. yüzyılda nöbetçi kulesi olarak ortaya çıktığından emindirler. 14. yüzyıl İdil Bulgarlarında ve Altın Orda'da tuğla örgü neredeyse hiç görülmemektedir. Bu bölgede büyük çoğunlukla tuğla, Ruslar tarafından kullanılmaktaydı. Yeni arkeoloji metotları yapının 1720'li yıllara ait olduğunu göstermektedir.

88 Süyümbike, Nogay Mirzası Yusuf'un kızı olarak önce Kazan Hanı Can Ali, daha sonra da Safa Giray ile evlenmiş, Safa Giray'ın ölümü üzerine 1549 yılında Kazan Melikesi olmuştur. Süyümbike Melikeliği döneminde, 1548-1549 kışında ve daha

bulunmaktadır. Kule, 1993 yılında Kazan'ın fethi sırasında kaybedilen Kazanlıların anısına "minare" olarak anılmaya başlanmış, tepesi altın renkli hilal ile taçlandırılmış ve yılda bir gün minareden ezan okunmaya başlanmıştır.⁸⁹ Bugünkü iri, kırmızı tuğladan yapılmış, 58 metrelik Süyümbike Minaresi'nin boyu ve ebatları farklı olan yedi katı vardır. Alttaki üç katı dikdörtgen şeklinde ve kenarlarda oldukça kısa korkuluklarla çevrilmiş açık giriş galerilerle tamamlanmaktadır.

sonra 1550 kışında çarın başkanlığında Kazan'a iki büyük sefer düzenlenmiş, her iki sefer de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Daha sonra 1551 yılında Moskova Knezliği ile anlaşmaya varan Kazanlılar, Süyümbike ve küçük yaştaki oğlu Ötemiş ile birlikte Moskova'ya teslim edilmiştir. Süyümbike'nin esir düşmesi ile ilgili çok sayıda ağıt yakılmış, hikâye aktarılmıştır.

89 <http://www.iske-kazan.ru/arkhitektura-kazani/176-bashn-ya-syuyumbike-domysly-slukhi>

18 Süyümbike Minaresi (2018)

Birinci kat 140 metrekarelik bir alanı kaplamakta; ön tarafında geçiş kaleleri, sütunlar ve konsollar bulunmaktadır. Üstteki dört kat ise sekiz kenarlıdır. Altıncı katın üstündeki sekiz kenarlı nöbetçi kulesi, kesik piramit şeklindedir. Bu da Tatar camilerinin minarelerine özgü bir özelliktir.⁹⁰ Minarenin inşasına Tatar mimarlarının katıldıklarını tahmin etmek mümkündür. Minare içindeki katlar birbirlerine ahşap bir merdivenle bağlanmaktadır. Merdiven parmaklıklarında Kur'an'dan ayetler, bazı Arapça ibareler yer almaktadır. Belli ki minare, geçmiş yüzyıl başlarında şimdiki durumdan farklı olarak ziyaretçilere açıktı. İnşaattan hemen sonra minare doğruya doğru yatmaya başlamıştır.

90 Alsu Emer, *Tataristan'daki Müslüman Kadının Toplum İçindeki Konumu (1990'dan Günümüze)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2014, s. 18.

Meyil, 20. yüzyıl başında belirgin olmaya başlamıştır. Bu durumda minare demir kenetlerle sağlamlaştırılmış, 1913 yılında ise gövdesi sıkıştırılıp çelik kuşakla bağlanmıştır. Ancak minare eğilmeye devam etmiş ve 1930 yılında tepesinin ekseninden sapması 1 metre 28 cm'ye ulaşmıştır. 90'lı yılların başlarında başlayan tamirattan sonra meyil 1,9 m noktasında durmuştur.⁹¹ Fakat yine de Süyümbike Minaresi, dünyadaki en çok eğilen kulelerin arasında yer almaktadır. (Şekil 18)⁹²

4. Sonuç

Hakimov'un da dediği gibi, "St. Petersburg nasıl kuzeyin payitahtı ise Kazan da doğunun payitahtıdır." Bu şehir, Batı ile Doğu'nun organik bir sentezi ve aynı zamanda Avrasya'nın kalbidir. Kazan, hem Türk-Tatar hem de Rus kültürünün beşiğidir. Kazan, iki medeniyetin birleşme yeridir. İslâm medeniyetinin maddi ve manevi mirasına sahip bir merkez görünümündedir.

Kazan kentinin surları, burçları, Han Sarayı, Han Mescidi, Kul Şerif Camisi dikkat çeken Türk-Tatar eserleridir. 1552 yılında Ruslar Kazan'ı aldığı zaman kenti yerle bir etmiş, neredeyse Kazan Tatarlarına ait hiçbir iz bırakmak istememişlerdir. Bu zafer Ruslar için adeta bir dönüm noktası olmuş ve Moskova'da bulunan meşhur St. Basil's Katedrali bu zaferin anısına inşa ettirilmiştir. Kazan Kremlinini ve çevresinde çeşitli yıllarda yapılan arkeolojik araştırmalar, Kazan mimarisinin muazzam özelliklere sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bir Türk-İslâm şehri olarak Kazan, üzerinde çalışılması gereken bir değerdir.

91 Emer, a.g.t., s. 18.

92 Fotoğraf: Olga Olegovna Sarmayeva, 2018.

Kaynakça

- Acar, Serkan, *Kazan Hanlığı (1437-1552)*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir 2011.
- _____, *Kasım Hanlığı (1445-1681)*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir 2007.
- Atlas Tartarica*, Tataristan Cumhuriyeti Ş. Mercani Tarih Enstitüsü, Tataristan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul 2017.
- Atlası, Hadi, *Kazan Hanlığı'nın Çöküşü ve Süyün Bike*, çev. Hakan Coşkunarslan, Kömen Yayınları, Konya 2004.
- Barthold, Vladimiroviç, Vasiliy, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Çağlar Yayınları, Ankara 2004.
- Emer, Alsu, *Tataristan'daki Müslüman Kadının Toplum İçindeki Konumu (1990'dan Günümüze)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2014.
- Figes, Orlando, *Nataşa'nın Dansı - Rusya'nın Kültürel Tarihi*, çev. Figen Dereli, İnkılap Yayınları, İstanbul 2002.
- Fuks, Karl, "Kazan Tarihi", haz. Ali Ahmetbeyoğlu, *Tarih Dergisi*, 0 (44), 2012.
- Gubaydullin, Ayrat Muratoviç, *Arheologicheskiye isledovaniye Severnoi Bashni Kazanskogo Kremlya*, Kazan 2001.
- Halit, Niyaz, "Arhitektura Kazanskogo Hanstva", *İstoriya Tatar s Drevneysh Vremen*, c. IV, Ruhیات Yayınları, Kazan 2014.
- _____, "K rekonstruksii Srednovekovoi Mecheti-medrese Kul-Sharifa v Kazanskom Kremle", *İzvestiya KGASU*, No. 4 (18), 2011.
- Hudyakov, Mihail, *Kazan Hanlığı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009.
- Huzin, Fayaz Şarupoviç - Ayrat Gabitoviç Sitdikov, "O lokalizatsii v Kazanskoy Kreposti istoricheskoy meçeti Kul Şarifa", *Gasırlar Avazı* 2005/2, 2005.
- İzmaylov, İskender Lerunoviç - Sergey Gregoriyeviç Klyaştorniy - Fayaz Şaripoviç Huzin - Ayrat Gabitoviç Sitdikov, "Altın Orda Döneminde Kazan", *Atlas Tartarica*, çev. İlyas Kemaloğlu, Tataristan Cumhuriyeti Ş. Mercani Tarih Enstitüsü, Tataristan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı, İntergroup, Kazan, Moskova, St. Petersburg, İstanbul 2017.
- İzmaylov, İskender Lerunoviç - Fayaz Şarupoviç Huzin - Ayrat Gabitoviç Sitdikov, "Hanlığın Başkenti Kazan (1438-1552)", *Atlas Tartarica*, çev. İlyas Kemaloğlu, Tataristan Cumhuriyeti Ş. Mercani Tarih Enstitüsü, Tataristan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı, İntergroup, Kazan, Moskova, St. Petersburg, İstanbul 2017.
- Kamalov, İlyas, *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Kaknüs Yayınları, Ankara 2007.
- Kuban, İklil, *Yaşlı Tarihin Yankısı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.
- Kurat, Akdes Nimet, "Rus Hâkimiyeti Altında İdil - Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt ili) (XIX. yüzyıla kadar)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 23, S. 3-4, Ankara 1965.

- _____, "Kazan Hanlığı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 12, S. 3-4, Ankara 1954.
- _____, *IV-VIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972.
- Muhammedyerov, Şamil Fatihoviç, "Kazan Hanlığı", *Atlas Tartarica*, çev. İlyas Kemaloğlu, Tataristan Cumhuriyeti Ş. Mercani Tarih Enstitüsü, Tataristan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı, İntergroup, Kazan, Moskova, St. Petersburg, İstanbul 2017.
- Nabiullin, Nail Gatiatulloviç, "Kamennaya Arhitektura Kazanskogo Kremlya(po materialom ohranno spasetelnih raskopov XLVII i XLVIII)", *Kazan v Sredniye Veka i Rannee Novoye Vremya*, Akademiya Nauk Tataristana İnstıtut İstori im. Ş. Marcani, Kazan 2006.
- Ridenko, Konstantin, "Materialy k Arheoloicheskoi Karte Kazanskogo Hanstva (po itogam rabot v zapadnom predkamye v 1995-1997)", *Tatar Arheologiyase*, No. 1-2 (10-11), 2002-2003, Tataristan Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Kazan 2004.
- Sitdikov, Ayrat Gabitoviç - Fayaz Şarupoviç Huzin, "Nekotoriye İtogi Arheologicheskogo İzucheniya Kremlya Hanskoi Kazani (po materialom raskopok 1994-2005)", *Rossiyskoe Arkheologiya*, No. 1, 2009.
- Sitdikov, Ayrat Gabitoviç, "Kazanskiy Krem İzucheniye i Sohranneniye Krepostnih Sten i Bashen.", *Kazanskaya Nauka*, No. 7, *İstoriicheskoye Nauki i Arheologiya*, 2013.
- Valeyev, Fuat Hasanoviç - Valeyeva-Suleymanova Guzel Fuadovna, *Drevneye İskustva Tatarii*, Kazan 1987.

İnternet Kaynakları

- http://real-kremlin.ru/no_saved (12.9.2018)
- <http://vo-vremya.ru/stati/glavnye-stati/tajny-kazanskix-podzemelij/> (12.8.2018)
- <https://history.wikireading.ru/139742> (12.8.2018)
- <https://mestoprozhivaniya.ru/o-kazani/> (15.8.2018)
- <http://www.gorodamira.biz/goroda/241-stolicy-zolotoj-ordy.html> (12.8.2018)
- <http://kazan-kremlin.ru/muzej-zapovednik/o-kremle/arheologiya/> (12.8.2018)
- <https://realnoevremya.ru/articles/34255> 10.9.2018)
- http://www.historyfiles.co.uk/FeaturesFarEast/CentralAsia_MapAD1501.htm (10.9.2018)
- <https://realnoevremya.ru/articles/34763> (5.10.2018)
- <http://www.iske-kazan.ru/arkhitektura-kazani/176-bashnya-syuyumbike-domysly-slukhi> (5.10.2018)
- <https://realnoevremya.ru/articles/32425> (5.10.2018)
- <http://totalgid.com/kazan/razvlecheniya/id377423/> (5.10.2018)
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Kremlin> (7.11.2018)